

પ્રયોગોની પગદંડી પર

—હરિવલ્લભ ધાયાણી

સાત 'સુખ'

સાયણકૃત 'માધવીય ધાતુવૃત્તિ'માં બોધિન્યાસ નામના વૈયાકરણનો મત નોંધ્યો છે કે 'સાતિ' ધાતુ સુખવાચક છે અને એ માત્ર પાણિનિસૂત્રમાં જ મળે છે (એટલે કે સૌત્ર ધાતુ છે) । પાણિનિ એ ધાતુ પરથી 'સાતય' એવું કૃદન્ત રૂપ બને છે એમ કહ્યું છે (૩, ૧, ૧૩૮). કાતંત્ર વ્યાકરણમાં પણ એ ધાતુનો નિર્દેશ છે । (જુઓ 'બોધિન્યાસ ; એક અપ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ', 'સામીપ્ય' ૧૨, ૨ જુ. સ. ૧૯૯૫, પૃ. ૩૬).

મોનિઅર વિલિઅમ્સના કોશમાં 'સાતિ' ને બદલે 'સાત્' એવું ધાતુરૂપ આપ્યું છે, અને 'સાત' = 'સુખ' અને 'સાતય' એ સાધિત રૂપ આપ્યાં છે । હેમચંદ્રાચાર્યના 'અધિધાન-ચિન્તામણિ'માં સુખવાચક શબ્દોનાં 'સાત' આપ્યો છે (પદ્યાંક ૧૩૭૦) । સંપાદકે 'સાત' એવો રૂપભેદ પણ આપ્યો છે. પ્રાકૃતમાં 'સાય' શબ્દ સુખવાચક છે અને તે જૈન આગમ સાહિત્યમાં વપરાયો છે ।

જૈન દર્શના સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથ 'તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્ર'માં કર્મના વિવિધ પ્રકારોમાં 'સદ્વેદ્ય' = (સાતાવેદ્ય) અને 'અસદ્વેદ્ય' (=અસાતાવેદ્ય) ગણાવેલ છે. પહેલાનો અર્થ 'જેને લીધે સુખ અનુભવાય' અને બીજાનો અર્થ 'જેને લીધે દુઃખ અનુભવાય' એવો છે । આજે પણ જૈનોમાં 'શાતા છે', 'શાતામાં છે' એવા પ્રયોગ સામાન્ય ભાષાવ્યવહારમાં છે ।

આમ જે ધાતુ કે તેમાંથી સાધિત શબ્દનો પ્રયોગ અન્યથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નથી મળતો તે જૈન પરંપરામાં પ્રાકૃતમાં જલ્લવાયો છે. આથી એ ધાતુની અને પ્રાકૃત પ્રયોગની પ્રમાણભૂતતા પણ સ્થપાય છે, અને ધાતુપાઠના જે ધાતુઓનો પ્રયોગ ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નથી મળતો તેમનો આધાર પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળી રહેતો હોવાનું આથી એક વધુ ઉદાહરણ આપણને મળે છે, તથા એવા ધાતુઓ વૈયાકરણોએ કૃત્રિમ બનાવી કાઢ્યા છે એ મતનું નિરસન થાય છે. આ પહેલાં મેં આના જ એક બીજા ઉદાહરણ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે । 'આડ્વલ્' એવો સોપસર્ગ, 'ડ્વલ્' ધાતુ ગુજરાતી વગેરેમાં મળતી સામગ્રીને આધારે પ્રમાણભૂત થે છે અને 'ટ્વલ્' કે 'ટલ્' ધાતુઓથી એ જુદો છે. જુઓ 'Notes on Some Prakrit Words' ('નિર્ગ્રન્થ', ૧, ૧૯૯૬, પૃ. ૨૫-૩૨) એ લેખમાં પૃ. ૨૭ ।

ક્ષેપણી, અરિત્ર

૧. ક્ષેપણી

૧. 'નામલિંગાનુશાસન' (અમરકોશ), 'અભિધાન-ચિન્તામણિ' જેવા પરંપરાગત શબ્દકોશોમાં સં. ક્ષેપણી શબ્દ નૌકાદંડ એટલે કે 'હલેસું'ના અર્થમાં આપ્યો છે. (અમર ૧૦,૧૩, અભિ ૮૭૭) । ટર્નરના ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના તુલનાત્મક કોશમાં આમાંથી નિષ્પત્તિ હિંદી, યાત્રીના આપવા ઉપરાંત સં. ક્ષેપયતિ, ક્ષેપ, ક્ષેપ્ય, ક્ષેપક એ શબ્દરૂપોમાંથી ઊતરી આવેલા હિંદી વગેરેના યાત્રીના વગેરે, બંગાળી વગેરેના યાત્રી વગેરે, પંજાબી યાત્રી, વગેરે, હિન્દી યાત્રી વગેરે 'નાવ', 'નાવ ચલાવવી', 'નાવ ચલાવનાર' વગેરે અર્થોમાં નોંધ્યા છે (ટર્નર, ક્રમાંક ૩૭૩૮ થી ૩૭૪૨) ।

૨. અરિત્ર

૨. સં. અરિત્રના અર્થની બાબતમાં મતભેદ (કદાચ અર્થપરિવર્તન કે કશીક ગરબડ) છે । 'અમરકોશ'માં (૧૦,૧૩) તથા 'અભિધાન-ચિન્તામણિ'માં (૮૭૯) તેનો 'સુકાન' એવો અર્થ આપ્યો છે । પરંતુ મોનિઅર વિલિઅમ્સના સંસ્કૃત કોશ અનુસાર 'ઋગ્વેદ' આદિ વૈદિક સાહિત્યમાં તેમ જ પાણિનિ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં તેનો 'હલેસું' એ અર્થમાં પ્રયોગ છે । 'આચારંગ-સૂત્ર'માં (પરિચ્છેદ ૪૭૯) પણ અલિત્ત (પાઠાંતર અલિત્ત-પાસમ.માં આ બંને શબ્દરૂપો 'આચારંગ'ના સંદર્ભ સાથે 'હલેસું'ના અર્થમાં આપ્યાં છે, પરંતુ અરિત્ર 'ધર્મવિધિપ્રકરણ'ના સંદર્ભ સાથે 'સુકાન'ના અર્થમાં આપ્યો છે). જંબૂવિજયજીના સંપાદનમાં આપેલ 'ચૂર્ણિ'ના સંદર્ભોમાં પણ લાંબાટૂંકા હલેસાના તથા સુકાન વગેરેના વાચક શબ્દોમાં 'અલિત્ત' મળે છે. અર્ધમાગધીનો લાક્ષણિકતા ધરાવતા મૂળના 'રૂ' > 'લૂ' એવા પરિવર્તનવાળા શબ્દોમાં અલિત્ત (< અરિત્ર)નો પણ સમાવેશ થાય છે ।

હેમચંદ્રવિજયગણિની 'અભિધાન-ચિન્તામણિ-નામમાલા'ની આવૃત્તિમાં સાથે શબ્દાનુક્રમણિકામાં મૂળ અરિત્રનો 'વહાણનું સુકાન' એ અર્થ બરાબર કર્યો છે, પરંતુ અભિ.માં આપેલ અરિત્રના પર્યાય કેનિપાત અને કોટિપાત્રના 'વહાણનું સુકાન, હલેસું' એમ જે બે અર્થ આપ્યા છે તે ભૂલ છે । ક્ષેપણીનો અર્થ પણ અનવધાનથી ક્ષેપ 'નિન્દા' આપ્યો છે ।